

**ПРОБЛЕМЪТ ЗА СВИДЕТЕЛСТВЕНОСТТА
В ГРАМАТИЧНИТЕ СЪЧИНЕНИЯ
ОТ ПЕРИОДА 1835 – 1878 Г.**

Васил Стаменов
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**THE MEANING OF EVIDENTIALITY IN GRAMMAR
PUBLICATIONS FROM THE PERIOD 1835 – 1878**

Vasil Stamenov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The paper discusses the conceptions expressed in the 1835 – 1878 period, which relate to the meaning of direct evidence in Modern Bulgarian. It is argued that the terms *definite tense: indefinite tense* are polysemous. The text also comments on the first proposals for the existence of the *-x-/-ш-* ending defined as a marker of direct evidence by distinguished linguists such as A. Aleksandrov, I. Kutsarov, etc.

Key words: evidentiality, grammatical meaning

Обект на изследване в статията е значението *свидетелственост* в съвременния български език. Основните цели са да бъде потърсен отговор на въпроса кога в родното езикознание е поставено началото на проучванията за свидетелствеността като граматично значение, да се покаже многозначността на терминологичните словосъчетания *минало определено* и *минало неопределено време*; да се представят първите опити за обособяването на самостоятелна флексия *-x- (-ш-)*.

Направеният от нас преглед на по-известните граматични съчинения, издадени в периода 1835 – 1876 г., показва, че малко автори коментират свидетелското значение на граматичните образувания, съдържащи флексията *-x- (-ш-)*. Честа е практиката да бъдат представени единствено парадигмите на непреизказните и неумозаклучителните форми за абсолютна предходност и зависим таксис, без да се посо-

чи каква е тяхната семантика. Х. Първев определя като положителен факт самото присъствие на примери от типа на *носех, носил бех* в „Българска граматика“ на Н. Рилски, „каквито липсват в черковнославянските и руските източници“ (Първев 1975: 194). Роденият в Банско просветител не отбелязва нищо за свидетелствеността. Необходимо е да отбележим, че в първото граматично съчинение на новобългарски език се откриват примери за редките императивни относителни форми, образувани с помощта на частицата *дано* и имперфект: *дано продумах* и др.¹ (вж. Рилски 1835: 130), но тяхната семантика не е подробно обяснена. Според нас те изразяват „квазисвидетелственост“², говорещият силно желае да бъде очевидец на действие, което не може да бъде осъществено.

В „Славяноболгарское детеводство“, съставено от Н. Бозвели и Ем. Васкидович, също липсва информация за значението свидетелственост (Бозвели, Васкидович 1835).

В изложението за глагола в „Грамматика славеноболгарская“ на Х. Павлович (Павлович 1836) значението свидетелственост не е коментирано. Отново се откриват форми за „желателно наклонение“, образувани с помощта на *дано* и имперфект: *дано откарах* (Павлович 1836: 23). Сходна е ситуацията и в „Първичка българска граматика“ на И. А. Богоров (Богоров 1844). Авторът не представя разсъждения, свързани със значението свидетелственост. Откриват се относителни императивни форми от типа на *дано набиех* за „неотредено време“ (Богоров 1844: 67), които вероятно заради модела, избран от автора, продължават да бъдат разглеждани в рамките на опатива. И. Богоров обаче е непоследователен в използваната терминология, защото имперфектните форми първо са наречени „заминало време“ (вж. Богоров 1844: 63), а „неотредено време“ е названието на аориста (Богоров 1844: 64). Би трябвало граматичните конструкции от типа на *дано набиех* да са определени като „заминало“, а не „неотредено“ време. Това е теоретичен проблем, който показва липсата на традиция, която родните автори биха могли да следват. Те не използват последователно определени термини, за да опишат голямото разнообразие от граматични форми, съдържащи *-х-/-ш-*.

Едва в издадената през 1852 г. „Грамматика на българския език“ от А. и Д. Цанкови е използвана различна лингвистична терминологи-

¹ Използваме съвременната графична система при представянето на цитати и примери от произведения, издадени преди 1945 г.

² Терминът е на К. Чакърова (лекции по морфология на СБЕ 2016: ръкопис).

гия (А. и Д. Цанкови 1852). Първо формите за аорист и имперфект са обединени под названието минало време (*Vergangenheit*). От начина, по който е представена информацията, става ясно, че според авторите съществува едно минало време с два реда форми (Цанков 1852: 72). В хода на изложението първата група е наречена *аорист*, а втората – *имперфект* (Цанкови 1852: 81, 83). Чуждият език, на който е отпечатана граматиката на двамата братя, вероятно е една от причините, поради които в издадените след нея български граматични съчинения не е възприета единна и непротиворечива система от понятия, основана на гръцко-латинската или славянската езиковедска традиция. Въпросът е изключително важен, защото обикновено се твърди, че названието „определено“ и „неопределено“ време означават свидетелственост и несвидетелственост (Куцаров 2007: 207). Това е така, но само при някои автори, докато други описват значението *очевидност* като характерно за „минало неопределено време“, тъй като според тяхната терминология „неопределен“ всъщност е аористът (Радулов 1870). В следващите абзаци ще се опитаме да представим различните значения, които първите български граматични приписват на термина „определено време“, за да открием тези, които са свързани със свидетелствеността.

В „Писменица на славянски език“ от И. Н. Момчилов (Момчилов 1847) е описана граматичната система на църковнославянския език. Този факт обяснява защо не е споменато, че с определени глаголни форми говорещият предава информация, която е придобил чрез непосредствено наблюдение. Може да се допусне, че значението *свидетелственост* все още не е било граматикализирано. Поради тази причина за него не е отбелязано нищо и от Х. К. Сичан-Николов в „Грамматика или буквеница словенска“ (Сичан-Николов 1858). Ние обаче ще се спрем на един приносен факт в църковнославянската граматика на И. Н. Момчилов от 1847 г. В това граматично съчинение точно е дефинирано относителното значение на имперфекта: „Преходящото³ показва, че действието или състоянието било пред няколко време съвременно с друго“ (Момчилов 1847: 52). В „Кратка славенска граматика“ на П. Зографски срещаме първата употреба на термина *определено време*, но не като название на свидетелски, а на относителни глаголни форми: „Първото прошедше определено показва, що действието или състоянието произходило някога, и именно в това исто време, кога произходило едно друго известно по времето действие,

³ Така авторът нарича имперфекта.

както напр.: **азъ читахъ, ты писахъ, егда он приде**“ (Зографски 1859: 60).

„Основа за българска граматика“ на Й. Груев (Груев 1858) и „Българска граматика“ на Т. Хрулев (Хрулев 1859) са посветени на новобългарския език. Значението *свидетелственост* не е коментирано в нито една от двете. „Определени“ грамемии не са споменати, но прави впечатление, че Т. Хрулев, вероятно защото е следвал буквалния превод на гръцкия термин *аорист*, нарича формите от типа на *прочетох* неопределени, тъй като показват, че: „действието се свършило в неизвестно време“ (Хрулев 1859: 39). Тази дефиниция е неприемлива от съвременна гледна точка, но позволява да се добие представа за терминологичната пъстрота през периода.

През 1860 г. излиза от печат „Кратка и методическа българска граматика“ на Г. Миркович (Миркович 1860). Това е първият труд, посветен на новобългарския език, в който присъстват двете противоположни грамемии „минало определено“ и „минало неопределено време“ (Миркович 1860: 23 – 24). По този повод И. Куцаров отбелязва, че авторът очевидно е имал предвид *свидетелско* и *несвидетелско* противопоставяне (Куцаров 2007: 207). Наистина е възможно Г. Миркович да се е досетил за възможността говорещият български език да съобщи определена информация или като очевидец, или като човек, който не я е придобил лично, но това не проличава нито в дефинициите: „Миналото определено [...] показва, че действието бива в едно много или малко отколе преминало определено време: аз писах (вчера, оназ неделя)“; „Миналото неопределено [...] показва, че действието е било в едно минало неопределено време: *писал съм, казал си*“ (Миркович 1860: 23 – 24), нито в хода на цялото изложение, посветено на глагола. Както отбелязват Х. Първев и И. Куцаров (Първев 1975: 207; Куцаров 2007: 207), Г. Миркович представя важни разсъждения, свързани с преизказността и умозаключителната модалност, но дори и при тези автори не се говори за *несвидетелственост*, за да предположим, че някои други форми в неговата граматика изразяват *очевидност*, срв: „Миналото относително [...] ни показва потвърдението на едно действие като сегашно с отношение към едно заминало време, понякога и с отношение към друго едно действие, което е било в същото време: *ти си пеел* [...]“; „Миналото неотносително [...] показва, че действието или състоянието е бивало в една преминала епоха без отношение с настоящето: *думат, че ти си бил имал добър глас или че си бил пеел добре*“; „Преминалото [...] показва действие, което било или станало и което

се познава или става ясно, после прехождането на неговото време: *ний сме били препили снощи* [...] (Миркович 1860: 23 – 24).

За значението *свидетелственост* се споменава в анонимната рецензия за граматиката на Г. Миркович, издадена през 1860 г. (Първев 1975: 208). Анонимният рецензент предлага начин, по който могат да се разграничат „минало несвършено“ (напр. *пишех*) и „минало относително време“ (напр. *неял съм*): „минало несвършено означава винаги действие, което ся или вършило несъмнено или пък било видно или слушано от лицето, което говори: каквото *аз пишех, ти пишеше* [...]“ (цит. по Първев 1975: 208). Това е първият писмен източник, в който е доловена свидетелската семантика. Определението се отнася единствено до имперфектните форми. Липсва и коментар дали за характера на такъв тип действие може да се съди по определена морфема. Описателната дефиниция се оказва предходна спрямо посочването на подходящ термин, назоваващ съответното значение.

Въпреки че корелативната двойка минало определено и минало неопределено време в граматиката на Г. Миркович и анонимната рецензия, посветена на нея, могат да се приемат като аргументи в подкрепа на тезата, според която съществува граматикализирано значение *свидетелственост* в българския език, в издадените до Освобождението граматични трудове за него почти не се споменава. В „Кратка българска граматика с упражнения“ на Д. Войников (Войников 1864) присъстват две определени и две неопределени грамемии: преминало определено, преминало неопределено, бъдеще определено и бъдеще неопределено (Войников 1864: 85 – 86). Това обаче не означава, че авторът е доловил „свидетелската“ семантика при споменатите форми за предходност, съдържащи морфемата **-х-** (**-ш-**), защото те дори не присъстват в граматиката. В българското езиковедие терминът „определено време“ се използва за назоваването на: 1) относителни глаголни форми (в съвременния смисъл на думата), 2) глаголни форми, които показват, че действието се е извършило в конкретен момент, 3) свидетелски форми (с необходимите уговорки). Необходимо е обаче да се отчита фактът дали пояснението „определено“ се отнася до грамемии, ориентирани към минал или бъдещ темпорален момент. В сферата на предходността той може да има някое от горните три значения. Така например Д. Войников отбелязва, че: „Преминало определено [...] показва действието да се е свършило в едно отколе или наскоро заминало определено време, като: миналата година *писах, отидох* [...]“, а „Преминалото определено [...] показва, че действието се свършило в едно неопределено време, като: *писал съм*,

отишъл съм“ (Войников 1862: 86). Под „бъдеще определено“ обикновено се има предвид форма, при която информацията за лице се носи от флексия при пълнозначния глагол: *ще пиша*. А при бъдеще неопределено време персоналната семантика се изразява от спомагателния глагол *ща*, който не се е превърнал в частицата морфема *ще*, и се комбинира със съкратен инфинитив: *пиша ща* (вж. Войников 1864: 85 – 86). Като се имат предвид направените пояснения, може да се обобщава, че Д. Войников не засяга въпроса за свидетелствеността. *Определено време* при него не е синоним на *свидетелска форма*.

И. Н. Момчилов в „Грамматика за новобългарския език“ (Момчилов 1868) също използва термините „преминало определено“ и „преминало неопределено“, но не е отбелязал дали е имал предвид противопоставянето по признаците свидетелственост : несвидетелственост: „Преминало определено [...] представя действието станало в определено време: *четох, пях*“; „Преминало неопределено [...] представя действието станало в неопределено преминало време: *чел съм, пял съм* (Момчилов 1868: 52). Той също пренася опозицията определено : неопределено в сферата на следходността, но тъй като разбиранията на автора са подобни на тези на Д. Войников, няма да се спираме на тях (Момчилов 1868: 52 – 53).

Т. Шишков продължава да следва модела на Д. Войников и И. Н. Момчилов, но не е представил дефиниции за нито една грамема (включително за минало определено, минало неопределено, бъдеще определено и бъдеще неопределено време – вж. Шишков 1872: 52 – 54). Може единствено да се предполага дали е приемал определенията на своите съвременници. Н. Първанов (Първанов 1870) също не разглежда проблема за свидетелствеността.

Вторият възрожденски книжовник, който долавя значението *свидетелственост*, е С. Радулов, но не в „Учебник за българския език“ (Радулов 1863), а в „Начална граматика за изучение на българския език“. Вече отбелязахме, че някои автори използват термина *неопределено време* за аориста (Т. Хрулев). Така постъпва и С. Радулов. Той обособява следните времена: *настояще*, *протяжно*⁴, *неопределено*⁵, *преминало определено*⁶, *попреминало време*⁷, *давнопреминало*

⁴ Имперфект.

⁵ Аорист.

⁶ Перфект.

⁷ Плусквамперфект.

време⁸, бъдеще време, бъдеще второ⁹. В парадигмата на „неопределено време“ той включва и третоличните преизказни форми от типа на *копал, копали* (Радулов 1870: 74), като в бележка под линия обосновава решението си по следния начин: „форма *копал, копали* вместо *копа, копах* се употребява, кога ся говори за произшествие, на което говорящият не е бил очевидец, а ся научил за него от други“ (Радулов 1870: 74). Интересно е посочването на немаркирана с морфемата *-х-* словоформа *копа* като изразител на значението *свидетелственост*. Авторът обаче не задълбочава разсъжденията си в тази посока. Според Х. Първев „по-значителното около разработката на глаголните времена у С. Радулов е преди всичко разбирането за очевидност и неочевидност на действието при формите за минало свършено време [...]“ (Първев 1975: 212).

В тази част от текста бихме искали да се спрем на един важен проблем, който е свързан с разсъжденията, отнасящи се до семантиката на морфемата *-х-* (*-ш-*), представени в периода 1835 – 1876 г. Очаквано е *-х-* (*-ш-*) да се тълкува от възрожденските граматичници като маркер за предходност, след като значението *свидетелственост* почти не е коментирано. Това е така в повечето съчинения, в които е направен опит да се определят граматичните показатели на глаголните форми (вж. напр. А. и Д. Цанкови 1852). Н. Първанов дори разделя *-х-* от тематичната аористна или имперфектна гласна, от една страна, и личните и плуралните флексии, от друга, срв.: *плет-о-х, плет-о-х-ме, плет-о-х-те, плет-о-х-а* (Първанов 1870: 19 – 20). Единадесет години преди Н. Първанов Г. Кръстьович в „Писма за някои си мъчности на българското правописание“ (Кръстьович 1859) също формулира идеи, които са изпреварили времето си. Той смята, че в зависимост от различната тематична гласна, която стои пред *-х-* в аористните форми, може да се говори за няколко вида окончания, а в примерите, които използва, вербалните темафикси са отнесени към формата: „Но ако да гледаме окончанията на простото или неопределено [...] називаемото *прошедше време*¹⁰ тогожде наклонения, тогава щем да намерим за речените глаголи шест различни форми, т.е. образи спрежения, защото в реченото време находятся шест различни окончания (подч. е мое – В. С.): *-хъ, -ъхъ* (или *-охъ*), *-нжхъ, -ахъ, -ѣхъ, -ихъ*, напр. *ви -хъ, рек -ъхъ* (равно на *рек -охъ*)“ (Кръстьович 1859: 61).

⁸ Авторът има предвид ренаратив или адмиратив.

⁹ Авторът има предвид формите: *щем качва, щем реди*.

¹⁰ Аорист.

Интересни разсъждения по този теоретичен казус представят Г. Герджиков и И. Куцаров. Според двамата лингвисти тематичните гласни в съвременния българския език са носители на граматични значения (вж. Герджиков 1973; Куцаров 2007). Придържайки се към изразеното от И. Куцаров твърдение, според което значението *зависим таксис* е било част от морфологичната система на праславянския език (Куцаров 2017, ръкопис), смятаме, че би могло да се аргументира твърдението за възможността маркерът на грамемата *относителност* да се е променил в хода на езиковата история. В предишна своя статия изразихме предположението, че морфемата *-x- (-ш-)* е била граматичният показател на относителността в праславянския език (Стаменов 2021), но днес зависимият таксис е маркиран от имперфектната тематична гласна (Куцаров 2007). Приемането на тази гледна точка изисква да се посочи каква е семантиката на морфемата *-x- (-ш-)*. В част от проучванията, в които се отстоява тезата за съществуването на граматично значение *свидетелственост*, е отбелязана необходимостта от посочването на негов формален показател. А. Александров приема, че флексията *-x- (-ш-)* е свидетелски маркер (Александров 1987). Той се солидаризира с приетото от П. Пашов схващане, че *-x- (-ш-)* е отделна морфема (вж. Пашов 1974). Авторът на „За основите при глаголното формообразуване в съвременния български книжовен език“ (Пашов 1974) уточнява, че е възприел тезата за самостоятелна морфема *-x- (-ш-)* от Ю. С. Маслов (Маслов 1968). Руският лингвист обаче не цитира нито Г. Кръстьович, нито Н. Първанов. Може единствено да се съжالياва, че приносните теоретични решения на двамата български възрожденци са останали непопулярни, защото те са необходим етап по пътя на осъзнаването на свидетелствеността като маркирано значение в съвременния български език. По-късно изводите, до които те са достигнали, са повторени от други автори, но това е възможно обяснение защо чак до средата на ХХ век има само няколко предложения да се обособи категория, в рамките на която се реализира противопоставянето свидетелственост : несвидетелственост (Трифонов 1896, 1905; Цонев 1985; Костов 1939), но без да се посочи формалният показател на маркираната грамема.

За периода на Възраждането би могло да се обобщи, че значението *свидетелственост* е споменато единствено от анонимния рецензент на граматиката на Г. Миркович и С. Радулов. Първо то е доловено при имперфекта, а след това при аориста. Единствено при Г. Миркович корелативната двойка *минало определено* и *минало неопределено време* е използвана, за да се изрази идеята за свидетелско и несви-

детелско изказване (Куцаров 2007: 207). С. Радулов всъщност открива свидетелствеността при „неопределения“ аорист. До представата за това значение възрожденските книжовници стигат, след като съпоставят аористни и имперфектни форми, от една страна, с умозаключителни или преизказни, от друга. През XIX век в българското езиковедение е изразена идеята за съществуването на самостоятелна морфема **-х- (-ш-)**, която се интерпретира като маркер на предходността, а не на свидетелствеността.

ЛИТЕРАТУРА

- Александров 1987:** Александров, А. Универсален модус на изказване в българската темпорална система. [Aleksandrov, A. Universalen modus na izkazvane v balgarskata temporalna sistema.] // *Доклади от Втория международен конгрес по българистика*. София: БАН, 1988, № 3, 491 – 498.
- Богоров 1844:** Богоров, И. *Първичка българска граматика*. [Bogorov, I. Parvichka balgarska gramatika.] Букурещ: В типографията на Серд. В. Пенкович, 1844.
- Богоров 1848:** Богоров, И. *Първичка българска словница*. [Bogorov, I. Parvichka balgarska slovnitsa.] Стамбол: В тескарницата на Тадея Дивичиян, 1848.
- Бозвели, Васкидович 1835:** Бозвели, Н., Васкидович, Е. *Славеноболгарское детеводство*. [Bozveli, N., Vaskidovich, E. Slavenobolgarskoe detevodstvo.] Крагуевац: У Кнежеско-Србској типографии, 1835.
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998:** Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. [Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. Savremenен balgarski ezik.] София: Петър Берон, 1998.
- Войников 1864:** Войников, Д. *Кратка българска граматика с упражнения*. [Voynikov, D. Kratka balgarska gramatika s uprazhneniya.] Пловдив: От книжарницата на Д. Манчев, 1864.
- Герджиков 1973:** Герджиков, Г. За спорните въпроси на българската темпорална система. [Gerdzhikov, G. Za spornite vaprosi na balgarskata temporalna sistema.] // *Известия на Института за български език*. София: БАН, 1973, № XII.
- Груев 1858:** Груев, Й. *Основа за българска граматика*. [Gruev, Y. Osnova za balgarska gramatika.] Белград: В правителствената книгопечатна, 1858.

- Зографски 1859:** Зографски, П. *Кратка славенска граматика*. [Zografski, P. Kratka slavenska gramatika.] Цариград: Книгопечатницата Ц. Вестника, 1859.
- Костов 1939:** Костов, Н. *Българска граматика*. [Kostov, N. Balgarska gramatika.] Пловдив: Хр. Г. Данов, 1939.
- Кръстьович 1859:** Кръстьович, Г. *Писма за някои си мъчности на българското правописание*. [Krastyovich, G. Pisma za nyakoi si machnosti na balgarskoto pravopisanie.] Цариград – Галата: В книгопечатницата на Д. Цанкова и Б. Миркова, 1859.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, I. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Куцаров 2017:** Куцаров, И. *Лекции по сравнителна граматика на славянските езици*. [Kutsarov, I. Lektsii po sravnitelna gramatika na slavyanskite ezitsi.] Ръкопис.
- Маслов 1968:** Маслов, Ю. С. *Бележки за някои основни понятия от общата морфология*. [Maslov, Yu. S. Belezhki za nyakoi osnovni ponyatiya ot obshtata morfologiya.] // *Български език и литература*. София: Министерство на народната просвета и Съюз на българските учители, 1968, № 1.
- Миркович 1860:** Миркович, Г. *Кратка и методическа българска граматика*. [Mirkovich, G. Kratka i metodicheska balgarska gramatika.] Цариград – Галата: В книгопечатницата на Д. Цанкова, 1860.
- Момчилов 1847:** Момчилов, И. *Писменица на славянски език*. [Momchilov, I. Pismenitsa na slavyanski ezik.] Белград: В правителствената книгопечатна, 1847.
- Момчилов 1868:** Момчилов, И. Н. *Грамматика за новобългарския език*. [Momchilov, I. N. Gramatika za novobalgarskiya ezik.] Русчук: В печатницата на Дунавската област, 1868.
- Павлович 1836:** Павлович, Х. *Грамматика славеноболгарска*. [Pavlovich, H. Gramatika slavenobolgarska.] Будима града: В Крал Юнг Университ. Типографии, 1836.
- Пашов 1974:** Пашов, П. *За основите при глаголното формообразуване в съвременния български книжовен език*. [Pashov, P. Za osnovite pri glagolnoto formoobrazuvane v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] // *Български език*. София: БАН, 1974, № 6.
- Първанов 1870:** Първанов, Н. *Извод из българската граматика*. [Parvanov, N. Izvod iz balgarskata gramatika.] Русчук: В печатницата на Дунавската област, 1870.

- Първев 1975:** Първев, Х. *Очерк по история на българската граматика*. [Parvev, H. Ocherk po istoriya na balgarskata gramatika.] София: Наука и изкуство, 1975.
- Радулов 1863:** Радулов, С. *Учебник за български език*. [Radulov, S. Uchebnik za balgarskiy ezik.] Болград: В печатницата на Българското централно училище, 1863.
- Радулов 1870:** Радулов, С. *Начална граматика за изучение на български език*. [Radulov, S. Nachalna gramatika za izuchenie na balgarskiy yazik.] Болград: Печатница на централното училище, 1870.
- Рилски 1835:** Рилски, Н. *Българска граматика*. [Rilski, N. Bolgarska gramatika.] Крагуевац: У Княжеско-Сербской Типографии, 1835.
- Сичан-Николов 1858:** Сичан-Николов, Х. *Граматика или буквеница славенска*. [Sichan-Nikolov, H. Gramatika ili bukvenitsa slavenska.] Цариград – Галата: В книгопечатницата на Д. Цанкова и Б. Миркова, 1858.
- Стаменов 2021:** Стаменов, В. Граматичната морфема -х-/-ш- в българския език (исторически бележки). [Stamenov, V. Gramatichnata morfema -h-/-sh- v balgarskiya ezik (istoricheski belezhki).] // *Verba iuvenium*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2021, № 3, 58 – 73.
- Трифонов 1896:** Трифонов, Ю. [Рецензия]. [Trifonov, Yu. [Retsenziya].] // *Училищен преглед*. София: Министерство на народното просвещение, 1896, № 2, 305 – 320.
- Трифонов 1905:** Трифонов, Ю. Синтактични бележки за съединението на минало действително причастие с глагола съм в новобългарския език. [Trifonov, Yu. Sintaktichni belezhki za saedinenieto na minalo deystvitelno prichastie s glagola sam v novobalgarskiya ezik.] // *Периодично списание на Българското книжовно дружество*. София: Държавна печатница, 1905, № 3 – 4, 155 – 192.
- Хрулев 1859:** Хрулев, Т. *Българска граматика*. [Hrulev, T. Balgarska gramatika.] Букурещ: У типографията на Йосифа Романова и съдр.
- Цанкови 1852:** Цанков, А., Цанков, Д. *Grammatik der Bulgarischen Sprache*. Wien: In Commision bei Franz Leo, 1852.
- Цонев 1985:** Цонев, Б. Из синтаксата. Определени и неопределени форми в българския език. [Tsonev, B. Iz sintaksata. Opredeleni i neopredeleni formi v balgarskiya ezik.] // Б. Цонев. *История на българския език*. София: Наука и изкуство, 1985.
- Шишков 1872:** Шишков, Т. *Начална българска граматика*. [Shishkov, T. Nachalna balgarska gramatika.] В. Търново: Книгопродавница Момчилов и Сие, 1872.